

**Masarykova Univerzita
Filozofická fakulta**

Seminář dějin umění

Obraz svaté Alžběty rozdávající almužnu
z kostela sv. Jakuba v Brně

OBSAH

1. Úvod	1
1.1 Zhodnocení pramenů a literatury	1
1.2 Výsledky materiálového průzkumu	1
2. Umělecko-historická analýza	2
2.1 Datace.....	2
2.2 Popis obrazu	2
2.3 Ikonografie	2
2.4 Stylová analýza	3
3. Technická analýza	3
3.1 Podklad	3
3.2 Pigmenty	4
4. Závěr	4
5. Použitá literatura	4

1. ÚVOD

1.1. Zhodnocení pramenů a literatury

Nejstarší záznamy o obraze *sv. Alžběty rozdávající almužnu* (obr. 1) z kostela sv. Jakuba v Brně bychom našli u Jana Petra Cerroniho. Ten popisuje, že Stern pro svatojakubský kostel nejdříve vyhotovil obraz Poslední večeře „*ganz nach römischer Art*“. S ním kontrastuje obraz *svaté Alžběty* umístěný naproti, pokračuje Cerroni, a tento rozdíl vysvětluje následovně: stalo se, že Stern měl hodně práce, zatímco Maulbertsch neměl co dělat a požádal Sterna, jestli by mu nějakou zakázku nepodstoupil. Ten mu přenechal vyhotovení skici k obrazu *svaté Alžběty*, kterou Maulbertsch provedl a tak ho Stern naléhavě poprosil, aby zhotovil celý obraz „*nach seiner Manier*“, což se podle Cerroniho i stalo.¹

Michaela Šeferisová-Loudová bez udání důvodů publikuje obraz ve své monografii o Sternovi, ale zároveň přiznává, že „*zda obraz sv. Alžběty maloval skutečně sám Maulbertsch, je těžko rozhodnout.*“² Obraz podle ní nijak zásadně nevybočuje z rámce Sternových prací, ale je jí nápadný množstvím užití běloby na ústřední postavě sv. Alžběty a její prosvětleností, „*kteřá připomene Maulbertschův malířský projev.*“³

V další literatuře je obraz téměř vždy pouze zmíněn, aniž by byl autorsky určen⁴, pouze Samek⁵ uvádí, že „*v nástavci kasulový obraz sv. Alžběty rozdávající almužnu je podle J. P. Cerroniho od J. Sterna.*“ Ať už je ale autorem kdokoli, je jisté, že Cerroni autorství připisuje Maulbertschovi, ne Sternovi.

Je tedy zřejmé, že ohledně autorství panují mezi historiky umění nejasnosti.

1.2 Materiální průzkum

¹ Moravský zemský archiv (MZA) Brno, G 11, č. 60 (Jan Peter Cerroni, *Sammlung über Kunstsachen vorzüglich Mähren*), edice Marie Lomičová. *Rukopis o umění Jana Petra Cerroniho*, Umění XXVI, 1978, s. 76.

² Michaela Loudová, *Malíř Josef Stern: (1716-1775)* (diplomní práce), Seminář dějin umění FF MU, Brno 2000, s. 81.

³ *Ibidem*.

⁴ Např. Zoroslava Drobná, *Farní chrám sv. Jakuba v Brně*, Praha 1940, nestr. nebo Jiří Bílek, *Brněnské kostely*, Brno 2000, s. 37.

⁵ Bohumil Samek, *Umělecké památky Moravy a Slezska*, Praha 1994, s. 166.

Přesuňme se nyní do poněkud exaktnější sféry materiálové analýzy, kterou podle vzorku z uvedeného obrazu provedla RNDr. Janka Hradilová z laboratoře ALMA.⁶ V závěrech také vyjadřuje určitou nejistotu a pochybnost o autorství: „Z archivních údajů je zřejmé, že Josef Stern koncem svého života používal dvojvrstvé podklady jiného složení...“ či „Pro přesnější zařazení obrazu (určení či vyvrácení autorství) je nutný podrobnější materiálový průzkum, srovnání ostatních pigmentů a techniky výstavby malby např. inkarnátů, zelených a červených odstínů malby.“

Pokusme se tedy o získání informací, které by mohly určení autorství napomoci – ať už z oblasti umělecko-historické nebo materiální analýzy.

2. Umělecko-historická analýza

2.1 Datace

Cerroniho příběh o Sternovi a Maulbertschovi je zasazen do přelomu let 1760 a 1761, o čemž svědčí předcházející vyprávění o kroměřížském arcibiskupovi Eckovi, který chtěl na podzim 1760 Maulbertsche se Sternem zaměstnat výmalbou Lenního sálu, ale k čemuž kvůli arcibiskupově smrti nedošlo. Podle pramenů však byla smlouva uzavřena pouze s Maulbertschem, o přítomnosti Sterna v Kroměříži nemáme žádné zprávy.⁷ Stern s Maulbertschem se tedy podle Cerroniho vyprávění vrátili do Brna a poté někdy na přelomu roku 1760 a 1761 vznikl obraz *svaté Alžběty*.

Obraz sv. Alžběty se nachází v nástavci oltáře sv. Josefa v severní lodi svatojakubského kostela. (obr. 2) Oltář je podle Samka datovaný lety 1760, 1761 („ryté iniciály fundátorů: E. T. M. 1760 – L. I. F. M. 1761“)⁸. Tato datace tedy koresponduje s Cerronim. Obraz v retabulu *oltáře sv. Josefa* od Františka Vavřince Korompaye, zobrazující *Josefovou smrt*, byl ovšem pořízen teprve v roce 1762.⁹ Nahradil původní Sternův obraz *sv. Leopolda a Liboria*, který byl potom druhotně umístěn do kostela v Dolních Loučkách a který se dnes nachází v depozitáři Moravské galerie v Brně.¹⁰ (obr. 3)

2.2. Popis obrazu

⁶ Janka Hradilová – David Hradil, *Sv. Alžběta (Oltář sv. Josefa)*. *Nepublikovaná zpráva o materiálovém průzkumu*, Archiv laboratoře ALMA, 2015, s. 5. Protože zpráva není publikovaná, přikládám ji.

⁷ Viz Loudová (pozn. 2), s. 81.

⁸ Viz Samek (pozn. 4), s. 166.

⁹ Moser, *Reisebeschreibung*, rukopis Moravské zemské knihovny v Brně, sign. Mn 5, b.d.), in: Ivo Krsek et al., *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 539.

¹⁰ Viz Loudová (pozn. 2), s. 79.

Výjev se svatou Alžbětou v knížecích šatech s korunkou a s dalšími postavami se odehrává na pozadí antikizující architektury. Je možné, že se jedná o kostel, ze kterého sv. Alžběta právě vyšla, a na kostelních schodech dává žebrákům almužnu. V popředí se nachází vlevo vedle Alžběty žebrák, opírající se o hůl, a vpravo její páže, podávající podnos s mincemi, které Alžběta rozdává. Tyto postavy tvoří trojúhelníkovou kompozici. Za žebrákem vlevo se v pozadí nachází žena s dítětem a vpravo další dva žebráci. Za zády sv. Alžběty spolu rozmlouvají dvě ženy.

2.3 Ikonografie

Svatá Alžběta Durynská (1207–1231) se narodila v severních Uhrách. Provdala se za Ludvíka Durynského, který zahynul 1227 při křížové výpravě. Po jeho smrti odešla dobrovolně do třetího řádu svatého Františka v Marburku, kde založila nemocnici a věnovala se péči o nemocné. Zde také ve dvaceti čtyřech letech zemřela.

Bývá zobrazována v knížecím nebo jiném skromnějším šatu s knihou, modelem kostela a korunou v ruce, od 14. století s atributy dobročinnosti: s chleby, rybami, džbánem nebo konvičkou, miskou a lžící (ke krmení nemocných), s šatem (který daruje) nebo hřebenem, s žebráky nebo mrzáky u nohou, rozdávající almužny, s růžemi v košíku nebo zástěře.¹¹

2.4 Stylová analýza

Jak již poznamenala Šeferisová-Loudová, obraz poněkud vybočuje z řady Sternových obrazů. Podíváme-li se blíže na některé detaily, připomene nám způsob nanášení maleb Maulbertsche. Nabízí se zde několik srovnání, například s freskami z kostela Nejsvětější Trojice v Králově Poli (obr. 4) či s Maulbertschovým obrazem z Vyškovského Muzea (obr. 5).

Oproti tomu srovnáme-li detaily obrazu se Sternovým obrazem Poslední večeře (obr. 6), který visí na protějším oltáři v témže kostele, zarazí nás větší pevnost a jasnost provedení ruky, chybí hra světél.

3. Technická analýza

3.1 Podklad

„Na plátěné podložce s proteinovou izolací a druhotnou klihoškrobovou rentoalází je nanesen dvojrstvý převážně olejem pojený podklad. První okrový – hlinkový podklad obsahuje křemen, kaolinit, illit a goethit, druhý světlý podklad pak tvoří převážně

¹¹ Otto Wimmer – Barbara Knoflach-Zingerle, *Kennzeichen und Attribute der Heiligen*, Innsbruck 2008, s. 116.

olovnatá běloba s malou příměsí žlutých hlinek, křídly (uhličitanu vápenatého) a uhlikaté černě.“¹²

Knut Nicolaus ve své knize *DuMonts Handbuch der Gemäldekunde* popisuje přechod od jednovrstevných podkladů z červeného okru k dvouvrstevným. Po přezkoumání 100 děl vídeňských umělců zjistil, že zhruba do roku 1780/1800 používali žlutý okr na červeném podkladu, od 1780 do 1810/20 bílošedý okr na červeném podkladu, od 1810 do 1830/40 bílošedý na zlatém okru a potom už jen jednovrstevný bílý podklad.^{13, 14}

Janka Hradilová analyzovala Sternovy obrazy *Čtyř evangelistů*, uložených v Muzeu města Brna. Z jejího výzkumu vyplynulo, že na plátěné podložce byl nanesen dvojvrstvý podklad, tvořený červenými hlinkami, svrchní se žlutými hlinkami.¹⁵

Podle *Handbuch der künstlerischen Techniken* od Manfreda Kollera vykazují všechny doposud odebrané Maulbertschovy vzorky od roku 1750 do jeho smrti žlutý nebo hnědý okr na červeném podkladu.¹⁶

Je tedy nanejvýš zvláštní, že technika podkladu neodpovídá ani Sternovi ani Maulbertschovi. Oba totiž používali červený hlinkový podklad. Zároveň by okrový podklad z čistě materiálního pohledu řadil obraz *sv. Alžběty* až do devatenáctého století¹⁷, což je ovšem z hlediska umělecko-historické analýzy vyloučené.

3.2 Pigmenty

¹² Janka Hradilová – David Hradil, *Sv. Alžběta (Oltář sv. Josefa)*. Nепublikovaná zpráva o materiálovém průzkumu, Archiv laboratoře ALMA, 2015, s. 5.

¹³ Knut Nicolaus, *DuMonts Handbuch der Gemäldekunde: Gemälde erkennen und bestimmen*, Köln 2003, s. 137.

¹⁴ Podobně Janka Hradilová, *Výbrané ukázky z materiálového průzkumu*, in: David Hradil – Janka Hradilová – Igor Fogaš – Štěpánka Hrdličková Kučková, *Přínos materiálových analýz pro interpretaci techniky malby a umělecko-historická bádání obecně*, Praha 2013, s. 34.

¹⁵ Hradilová (pozn. 13), s. 31

¹⁶ Manfred Koller, *Das Staffebild der Neuzeit*, in Hermann Kühn et al., *Reclams Handbuch der Künstlerischen Techniken. Band 1, Farbmittel, Buchmalerei, Tafel- und Leinwandmalerei*, Stuttgart 1988, s. 353.

¹⁷ Hradilová (pozn. 11), s. 5: „Technologicky se tento dvojvrstvý podklad (spodní okrový a svrchní světlý) váže na konec či spíše začátek 19. století. Samotný okrový podklad je velmi tenký a s olejovým pojivem. Jednovrstvé okrové podklady, ale větší tloušťky se v období baroka také používaly.“

„Analyzované pigmenty z rukávu jsou běžně používané v 18. i 19. století.“¹⁸ Jedná se o olovnatou bělobu, uhlíkatou a kostní čern, železitou a neapolskou žlut.¹⁹ Olovnatá běloba je stále slabě radioaktivní a proto viditelná v RTG záření. (obr. 7, 8)

4. Závěr

Jsem si vědoma, že vytváření hypotéz o autorství přesahuje rámec této seminární práce i mých schopností a vědomostí – ale není přece jen možné, že by měl Cerroni pravdu? Že by Maulbertsch zhotovil obraz „nach seiner Manier“ – podle S t e r n o v y manýry, aby vypadal jako Sternův? Co když objednavatel toužil po obraze „auf römischer Art“, ale paradoxně obdržel obraz od Maulbertsche, který na rozdíl od Sterna nikdy v Itálii nebyl?²⁰ Závěry technické analýzy tuto myšlenku nemohou potvrdit ani vyvrátit, spíše situaci ještě více komplikují. V našem prostředí bohužel není zatím vytvořena dostatečná databáze vzorků Sterna i Maulbertsche, která by mohla napovědět více.

5. Použitá literatura

Moravský zemský archiv (MZA) Brno, G 11, č.60 (Jan Peter Cerroni, *Sammlung über Kunstsachen vorzüglich Mähren*), edice Marie Lomičová. *Rukopis o umění Jana Petra Cerroniho*, Umění XXVI, 1978.

Michaela Loudová, *Malíř Josef Stern: (1716-1775)* (diplomní práce), Seminář dějin umění FF MU, Brno 2000.

Bohumil Samek, *Umělecké památky Moravy a Slezska*, Praha 1994.

Zoroslava Drobná, *Farní chrám sv. Jakuba v Brně*, Praha 1940.

Jiří Bílek, *Brněnské kostely*, Brno 2000.

Janka Hradilová – David Hradil, *Sv. Alžběta (Oltář sv. Josefa)*. *Nepublikovaná zpráva o materiálovém průzkumu*, Archiv laboratoře ALMA, 2015.

Janka Hradilová, *Vybrané ukázky z materiálového průzkumu*, in: David Hradil – Janka Hradilová – Igor Fogaš – Štěpánka Hrdličková Kučková, *Přínos materiálových analýz pro interpretaci techniky malby a umělecko-historická bádání obecně*, Praha 2013.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Hradilová (pozn. 11), s. 4.

²⁰ Tento závěr jistě vyvolává mnohé pochybnosti, pojící se k Cerroniho takřka legendárnímu líčení, které jsem zde vzala vážně; jako například proč by méně známý Stern zaměstnával slavnějšího Maulbertsche či jak mohl Cerroni o celé věci vůbec vědět.

Manfred Koller, *Das Staffelmilch der Neuzeit*, in Hermann Kühn et al., *Reclams Handbuch der Künstlerischen Techniken. Band 1, Farbmittel, Buchmalerei, Tafel- und Leinwandmalerei*, Stuttgart 1988.

Knut Nicolaus, *DuMonts Handbuch der Gemäldekunde: Gemälde erkennen und bestimmen*, Köln 2003.

Ivo Krsek et al., *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996.

Otto Wimmer – Barbara Knoflach-Zingerle, *Kennzeichen und Attribute der Heiligen*, Innsbruck 2008.